

Marija Gimbutienė ir baltų kilmės teorija

Algimantas Merkevičius

Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas,
Archeologijos katedra
Universiteto g. 7, LT-01513 Lietuva
algimantas.merkevicius@if.vu.lt

Anotacija. Birutė Marija Alseikaitė-Gimbutienė (angl. Marija Gimbutas), viena iškiliausių ir žinomiausių XX a. archeologų, archeomitologijos mokslo pradininkė, naujų teorijų kūrėja, savo moksliniuose tyrimuose daug dėmesio skyrė tautų kilmei, atsiradimui bei raidai.

Šiame straipsnyje analizuojama M. Gimbutienės suformuluota baltų kilmės teorija. Šios svarbios mokslinės problemos sprendimas apima du pagrindinius tyrimų etapus. Pirmas etapas – indoeuropiečių protėvynės, pavadintos *Kurganų* vardu, teorijos suformulavimas. Antrasis etapas, remiantis minėta teorija, baltų kilmės ir susidarymo teorijos suformulavimas. Baltų formavimosi procese, M. Gimbutienės nuomone, dalyvavo kelios skirtingos kultūrinės sistemos: indoeuropietiška kultūra ir substrato kultūros, t. y. suindoeuropietintos Vidurio Europos gyventojai. Indoeuropiečiai iš savo protėvynės, buvusios stepių zonoje į šiaurę nuo Juodosios ir Kaspijos jūrų, trimis bangomis tarp 4400/4200 ir 3000/2800 m. pr. Kr. atklydo į Europą ir ją suindoeuropietino. Vidurio Europoje susikūrė antrinė indoeuropiečių protėvynė, iš kurios indoeuropiečių kultūra plito į Baltijos regioną ir kitus Europos regionus. Pietrytiniam ir rytiniam Baltijos regionui bei aplinkinėms teritorijoms didžiausią įtaką padarė paskutinė, trečioji, ateivių banga, atklydusi apie 3000–2800 m. pr. Kr. Kelis šimtmečius vykus vietinių gyventojų ir atvykėlių asimiliacijai, apie 2500–2000 m. pr. Kr. teritorijoje tarp Vyslos upės vakaruose ir Volgos bei Okos upių rytuose susiformavo kelios prabaltų kultūrinės grupės: Rytų Pabaltijo virvelinė, Pamarių, Fatjanovo, Balanovo ir Dniepro. Tolesnių etnokultūrinių procesų metu, apie 2000 m. pr. Kr. susiformavo baltų etnosas, kuris II–I tūkst. m. pr. Kr. ir I tūkst. m. po Kr. pirmoje pusėje paplito milžiniškoje teritorijoje šiaurės rytinėje Europos dalyje.

Reikšminiai žodžiai: Birutė Marija Alseikaitė-Gimbutienė, indoeuropiečiai, baltų kilmės teorija, archeomitologija, *Kurganų* teorija, knyga *Baltai*.

Marija Gimbutas and the Ethnic Origin of the Baltic Nation

Abstract. Birutė Marija Alseikaitė-Gimbutienė (English Marija Gimbutas), is one of the most prominent and well-known archaeologists of the 20th century, pioneer of archaeom mythology, creator of new theories in archaeology. In her scientific research, she paid a great attention to the ethnic origins and development of nations.

This article analyzes the Theory of Baltic Ethnic Origins formulated by Gimbutas. The solution to this important scientific problem involves two main research stages. The first stage is formulation of the Theory of Indo-European homeland, named the *Kurgans* Theory. The second stage is formulation of the Theory of the origins of Balts. According to Gimbutas, a few cultural systems participated in the formation of the Balts: the indoeuropeans and substrat culture, that is Indo-Europeanized people of Central Europe. The Indo-Europeans migrated from their homeland, located in the steppe zone north of the Black and Caspian seas, in three waves between 4400/4200 and 3000/2800 BC, ultimately reaching Europe and Indo-Europeanizing it.

A secondary Indo-European Homeland was formed in Central Europe, from which the Indo-European culture spread to the Baltic region and other European regions. The last, third wave of newcomers, from around 3000–2800 BC, had the greatest influence on the southeastern and eastern Baltic region and the surrounding territories. During several centuries of assimilation between local inhabitants and newcomers, around 2500–2000 BC, in the territory between the Vistula River in the west and the Volga and Oka rivers in the east, several cultural groups of Proto-Balts were formed. During further ethnocultural processes, around 2000 BC, the Baltic ethnos was formed. In the 2nd and 1st millennium BC, and in the first part of the 1st millennium AD the Balts inhabited a huge area in the North Eastern part of Europe.

Keywords: Birutė Marija Alseikaitė-Gimbutienė, Marija Gimbutas, Indo-Europeans, Theory of Baltic Ethnic Origins, Archaeom mythology, *Kurgans* Theory, book *The Balts*.

Received: 04/12/2023. Accepted: 21/12/2023

Copyright © 2023 Algimantas Merkevičius. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Tautų kilmė, jų susidarymas ilgus šimtmečius domino ne tik tyrinėtojus, bet ir plačiąją visuomenę. Buvo keliamos įvairios teorijos, formuluojamos hipotezės, kurių vienos buvo plačiai pripažįstamos, kitos kritikuotos ir nesulaukė didesnio mokslininkų palaikymo. Etnogenezės, t. y. tautų kilmės, susidarymo ir ankstyvosios raidos tyrimai nenutrūko ir pastaraisiais dešimtmečiais, nepaisant po Antrojo pasaulinio karo kai kuriose Europos šalyse išplitusios nuomonės, kad ši mokslinių tyrimų sritis yra neaktuali ar net pavojinga. Tokią ar panašią nuomonę dalis tyrinėtojų palaiko ir Lietuvoje. Prieš dešimtmetį išleistoje monografijoje *Romėniškasis ir tautų kraustymosi laikotarpiai* etnogenezės tematikai nemažai dėmesio skyrė archeologė Audronė Bliujienė (2013). Šioje knygoje teigiama, kad etniniai tyrimai archeologijoje yra praradę savo aktualumą, o „[Š]ių dienų moksle vyrauja nuomonė, kad materialinės kultūros liekanų neverta, o dažnai neįmanoma susieti su etnosu...“ (2013, p. 73). Taip pat teigiama: „Kaip rodo karti patirtis, etninių tyrimų rezultatai gali lengvai tapti ideologijos ir politikos įrankiais“ (2013, p. 66). Minėta knyga sulaukė Roko Vengalis recenzijos, kurioje iš esmės pritariama A. Bliujienės požiūriui į etninius tyrimus. Recenzijoje teigiama, kad „[...] etninės istorijos tyrimai dabar jau neaktualūs“ (2015, p. 186) ir kad „[...] nagrinėdami etnogenezę mes neturėsime su kuo diskutuoti tarptautinėje erdvėje ir tai tikrai, kaip ir teigia A. Bliujienė, vestų prie saviizoliacijos“ (2015, p. 187). Šiuo įvairialypės globalizacijos laikotarpiu niekas, žinoma, nenori būti izoliuotas tarptautinėje erdvėje, todėl kyla klausimas, ar tikrai etniniai tyrimai pastaraisiais dešimtmečiais tapo visiškai neaktualūs ir šiems tyrimams atėjo apokaliptinis laikotarpis, kurį savo darbuose mums vaizduoja A. Bliujienė ir R. Vengalis. Peržvelgę kai kuriuos pastarųjų dešimtmečių archeologinius darbus visgi galime daryti išvadą, kad toks požiūris mokslinės visuomenės nėra visuotinai priimtas. Etnogenezė ir etninė praeitis vis dar gana plačiai tyrinėjama archeologijos, kalbotyros, etnologijos ir kitų mokslų atstovų. Vengiantiems ar net prisibijantiems etninės tematikos, profesorius Šarūnas Milišauskas savo žymioje knygoje *European Prehistory (Europos priešistorija)* pataria atsikratyti *Kosinos sindromo* ir nevengti priešistorinės lingvistikos ir etninių tyrimų vien tik todėl, kad praeityje šiomis temomis netinkamai naudojosi kai kurie politikai (Milišauskas, 2011, p. 4). Britų archeologai Colin Renfrew ir Paul Bahn populiarioje knygoje *Archaeology. Theories, Methods and Practice (Archeologija. Teorijos, metodai ir praktika)* teigia, kad šiuolaikinė „[A]rcheologija domisi visa praeities žmonių patirčių gama – kaip žmonės susibūrė į socialines grupes ir kaip eksploatavo aplinką, ką jie valgė, ką gamino, kuo tikėjo; kaip jie bendravo ir kodėl jų visuomenės keitėsi“ (Renfrew, Bahn, 2012, p. 19). Šioje knygoje trumpai aptarta ir etninė tematika archeologijoje (p. 183–184). Pastaraisiais dešimtmečiais ne tik minėti archeologai, bet ir daugybė kitų šiuolaikinę archeologiją mato kaip gebančią ir net turinčią tyrinėti pačius įvairiausių žmonijos praeities aspektus, neišskiriant ir etninių tyrimų. Šį teiginį patvirtina publikuoti darbai, skirti etnogezei ir etninei praeičiai. Vienas tokių tyrinėtojų – amerikietis archeologas ir antropologas Davidas W. Anthony, 2007 m. išleidęs stambų darbą, skirtą indoeuropiečiams. Jame išsamiai analizuojami šio etnoso kalbos ir kultūros bruožai (Anthony, 2007). Etninio tapatumo problematiką savo darbe apie Italiją II ir I tūkstm. pr. Kr. analizuoja ir amerikietė archeologė Emma Blake (2014). Mūsų kaimynai lenkai, nepabūgę galimos izoliacijos, leidinyje *Archaeologia Polona* 2015 m. atspausdino Wojciecho Nowakowskio straipsnį apie jotvingius (p. 21–35). Lietuvoje šio pobūdžio tyrimai taip pat tęsiasi. Daugiausia darbų šioje srityje pastarąjį dešimtmetį yra paskelbęs Eugenijus Jovaiša (2012; 2014; 2016). Ir tokių tyrimų bei publikacijų sąrašą galime tęsti ir tęsti. Ne tik archeologiniai, lingvistiniai, antropologiniai, bet ir archeogenetiniai tyrimai pastaruoju metu plačiai vykdomi, siekiant atsakyti į tautų kilmės ir ankstyvosios raidos klausimus. 2015 m. leidinyje *Nature* publikuoti du straipsniai, analizuojantys indoeuropiečių atsiradimo ir plitimo tematiką (Allentoft *et al.*, 2015, p. 167–72; Haak *et al.*, 2015, p. 207–111). Ir tai toli gražu ne vieninteliai tokio pobūdžio tyrimai ir publikacijos. Per pastaruosius kelerius metus archeogenetinių straipsnių įvairiuose leidiniuose gerokai pagausėjo. Paminėtina ir Tartu universiteto profesoriaus Valterio Lango monografija apie finougrų etnogenezę (2018). Šioje knygoje analizuotas protofinougrų kultūros ir kalbos formavimasis, raida ir paplitimas, remiantis archeologiniais, lingvistiniais ir archeogenetiniais duomenimis (Lang, 2018). Maža to, Tartu universitete archeologijos studijų

1 pav. Marija Gimbutienė prie darbo stalo Stanfordo universitete, 1961 m. (pagal Gimbutienė, 2015, p. 224)

Fig. 1. Marija Gimbutienė at her desk at Stanford University, in 1961 (according to Gimbutienė, 2015, p. 224).

analizuojamos baltų ir indoeuropiečių kalbos, aptiriamas baltų kalbų archajiškumas (Marler, 2022, p. 13–16). M. Gimbutienė greitai suprato, kad tautų kilmei ir ankstyvajai raidai nustatyti svarbūs ne tik kalbotyros, bet ir kitų mokslų: archeologijos, antropologijos, tautosakos, mitologijos, religijotyros ir kitų, duomenys (Gimbutienė, 1985, p. 26; Gimbutienė, 2015).

Tarpdiscipliniškumas, naudojimasis įvairių mokslų metodais ir duomenimis, juos tarpusavyje gretinant, buvo pagrindinė M. Gimbutienės tyrimų metodologija ir raktas, padėjęs sėkmingai spręsti nemažai išsikeltų svarbių mokslinių problemų lietuvių, baltų, indoeuropiečių, senosios Europos tautų ir kultūrų atsiradimo bei raidos tematikomis. Knygoje *Baltai priešistoriniais laikais* ji rašė: „Baltų kilmės problemą gali išspręsti tik įvairių sričių – ne vien kalbotyros, bet ir archeologijos, antropologijos bei mitologijos – tyrinėjimai. Visus duomenis sudėję draugėn, galime labiau priartėti prie tiesos“ (Gimbutienė, 1985, p. 26).

Šio straipsnio tikslas – aptarti M. Gimbutienės Baltų kilmės teorijos sukūrimo aplinkybes ir pagrindinius šios teorijos teiginius bei naudotus duomenis. Šiai mokslinei problemai išspręsti M. Gimbutienė tyrimų pradžioje suformulavo indoeuropiečių protėvynės teoriją, pavadintą *Kurganų* vardu. Ja remdamasi, suformulavo ir baltų kilmės teoriją.

Marijos Gimbutienės indoeuropiečių kilmės ir Europos indoeuropeizacijos teorija

Jau studijų Lietuvos universitetuose metais, o gal dar gimnazijoje, M. Alseikaitė (Gimbutienė) žinojo, kad baltai yra didelės indoeuropiečių kalbų šeimos dalis, todėl norint rekonstruoti baltų kilmę, visų pirma būtina išspręsti

programoje skaitomi kursai, skirti etnogenezei. Apie etnogenės tematika vykdomus mokslinius tyrimus ir publikuotus leidinius įvairiuose pasaulio regionuose galėtume rašyti ir rašyti, tačiau tai ne šio straipsnio tikslas. Galime drąsiai teigti, kad minėta „pasenusi“, „primityvi“, „neaktuali“ ir net „pavojinga“ tematika vis dar sulaukia nemažai tyrinėtojų dėmesio įvairiose pasaulio šalyse. Turime tik nepamiršti, kad, keičiantis archeologijai, keičiasi ir etnogenės ir etninių tyrimų metodologija ir teorija.

Tautų, ypač indoeuropiečių, senosios Europos, baltų ir slavų kilmei, formavimuisi ir ankstyvajai raidai daug dėmesio skyrė ir žymi Lietuvos ir JAV archeologė, archeomitologijos mokslo pradininkė, naujų teorijų kūrėja Birutė Marija Alseikaitė-Gimbutienė (angl. Marija Gimbutas) (1 pav.). Baltų ir indoeuropiečių etnogeneze M. Gimbutienė susidomėjo dar studijų Lietuvos universitetuose metais. 1940 metų vasario 1 dieną (tuo metu ji buvo Vilniaus universiteto studentė) savo dienoraštyje ji rašė: „Juk visą dėmesį galia koncentruoti į lietuviškąją kultūrą, lietuvių tautą“ (Gimbutienė, 2015, p. 73).

Baigusi gimnaziją, M. Alseikaitė pradėjo tautotyros studijas Vytauto Didžiojo universitete, Etnikos katedroje. Vėliau, Vilniaus universitete, pasirinko archeologijos studijas. Kalbotyros, tautosakos, etnologijos ir kituose kursuose Lietuvos universitetuose buvo

indoeuropiečių protėvynės problemą. Tuo metu kalbininkai ir archeologai buvo paskelbę keletą skirtingų indoeuropiečių kilmės hipotezių (žr. Sabaliauskas, 1986).

Indoeuropeistikos tyrimus M. Gimbutienė vykdė daugiau nei keturis dešimtmečius, per visą savo archeologinės veiklos laikotarpį (Gimbutas, 1997, p. xvii). Jau XX a. šeštojo dešimtmečio pradžioje ji buvo įsitikinusi, kad rekonstruoti protoindoeuropiečių kalbą ir kultūrą neužtenka vien kalbotyros duomenų, ir kad būtina panaudoti ir archeologinius duomenis (Gimbutas, 1997, p. xvii). Dirbdama Harvardo universitete, šeštame dešimtmetyje M. Gimbutienė rinko medžiagą apie platų Rytų Europos regioną priešistoriniu laikotarpiu ir 1956 m. išleido pirmą stambią mokslinę monografiją anglų kalba *The Prehistory of Eastern Europe (Rytų Europos priešistorė)*. Šioje solidžioje monografijoje pirmą kartą archeologijos istorijoje apžvelgta didelė Rytų Europos teritorija tarp Baltijos jūros, Uralo kalnų, Kaukazo, šiaurinės Rusijos ir Suomijos mezolito, neolito ir vario amžiais. Knyga gausiai iliustruota; joje pateiktas didelis surinktų, išanalizuotų, tarpusavyje palygintų ir interpretuotų duomenų kiekis; panaudota gausi literatūra. Nemažai dėmesio knygoje skirta ir Rytų Baltijos regionui. Akivaizdu, kad rinkdama ir sistemindama archeologinius duomenis apie Rytų Europos priešistorę, M. Gimbutienė domėjosi ir etniniais tiriamos teritorijos gyventojų klausimais. Puikus archeologinis plataus Europos regiono pažinimas leido M. Gimbutienei formuluoti ir pirmines būsimos indoeuropiečių teorijos idėjas ir nuostatas. Knygoje pirmą kartą paminėtas *Kurganų* kultūros terminas, siejant taip įvardytą kultūrą su indoeuropiečiais (1956). Darbe teigiama, kad neolito pabaigoje ir chalkolito laikotarpiu nauji *Kurganų* kultūros atvykėliai pakeitė Rytų Europos situaciją. Vietiniai Vidurio ir Šiaurės Europos gyventojai asimiliavosi su Pietryčių Europos gyventojais ir suformavo naujas kultūras. Visas šis procesas siejamas su indoeuropiečių atsiradimu ir išplitimu minėtuose regionuose (Gimbutas, 1956, p. 13). Rašant minėtą knygą buvo renkami duomenys ir knygai apie baltus (Gimbutas, 1997, p. xvii).

Tais pačiais 1956 m. *Kurganų* terminą M. Gimbutienė paminėjo ir tarptautiniame etnologijos mokslų kongrese Filadelfijoje, pranešime *The Culture Change in Europe in the Second Millennium (Kultūros kaita Europoje antrame tūkstantmetyje)*. Tuo metu, neturint radioaktyviosios anglies datų, procesų ir dirbinių datavimas buvo gerokai pavėlintas. Minėtame pranešime jau kalbama, kad akivaizdi kultūrinė transformacija įvyko dėl karingų stepių gyventojų įsiveržimo iš rytų (Gimbutas, 1997, p. xvii).

Po 1956 m. monografijos išleidimo ir pranešimo minėtame kongrese, per maždaug keturis dešimtmečius pasirodė keliasdešimt straipsnių ir keletas knygų, skaityta daugybė pranešimų konferencijose ir kongresuose, kuriuose buvo analizuojami, detalizuojami ir plėtojami patys įvairiausi suformuluotos *Kurganų* teorijos aspektai. Dalis įvairiais metais ir įvairiuose leidiniuose publikuotų straipsnių atspausdinti leidinyje *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe (Kurganų kultūra ir Europos indoeuropeizavimas)*. Šis straipsnių rinkinys išleistas 1997 m., jau po M. Gimbutienės mirties. Atsiradus serijai radioaktyviosios anglies datų, septintame dešimtmetyje ir vėliau M. Gimbutienė savo *Kurganų* teorijos chronologiją gerokai pakoregavo. Šias chronologines korekcijas ji pristatė 1966 m. Filadelfijoje vykusioje konferencijoje, skirtoje indoeuropiečių tyrimų problematikai. Indoeuropiečių protėvynės susiformavimas ir plitimo į Europą pradžia buvo nukelti į penktą ir ketvirtą tūkstantmečius pr. Kr. (Gimbutas, 1997, p. xvii–xviii). Pirmasis straipsnis, naudojantis nauja, patikslinta chronologija ir detalizuota *Kurganų* kultūros teorija, buvo paskelbtas 1970 m. ir perspausdintas su autorės pataisymais 1997 m. (Gimbutas, 1997, p. 75–117). Kaip jau minėta, indoeuropiečių protėvynės ir Europos indoeuropeizacijos teorija buvo tyrinėjama ir tobulinama net keturis dešimtmečius. Specialiai šiai tematikai buvo skirtas ir nuo 1973 m. pradėtas leisti žurnalas *The Journal of Indo-European Studies*, kurio viena iš iniciatorių ir ilgametė redaktorė buvo M. Gimbutienė (Gimbutas). Šiame leidinyje M. Gimbutienė paskelbė daugybę straipsnių įvairiais indoeuropiečių problematikos klausimais.

Bene paskutinis darbas, kurio viename skyriuje analizuojamas indoeuropiečių susiformavimas, išplitimas bei senosios Europos indoeuropeizavimas, buvo stambi monografija, skirta ikiindoeuropietiška senajai Europai, pavadinta *The Civilization of the Goddess. The World of Old Europe (Deivės civilizacija. Senosios Europos pataisymas)*, išleista 1991 m. Svarbu paminėti ir tai, kad jau sunkiai sirgdama ir nepaisydama to, kad keletas knygų

buvo publikuota anglų kalba, Lietuvos skaitytojams, kurių dauguma tuo metu neskaitė angliškai, M. Gimbutienė parengė atskirą knygą *Senoji Europa*, kurioje buvo ir skyrius apie indoeuropiečius ir senosios Europos indoeuropeizaciją. Knyga išleista 1996.

Pagrindiniai M. Gimbutienės indoeuropiečių teorijos teiginiai

Indoeuropiečių protėvynė, pasak M. Gimbutienės, formavosi V tūkstm. pr. Kr. miškastepių ir stepių teritorijoje tarp Volgos vidurupio, Uralo ir Dono žemupio. Pietinė riba siekė Kaspijos jūrą ir Kaukazo kalnus (Gimbutienė, 1996, p. 260). Jau V tūkstm. pr. Kr. pirmojoje pusėje prasidėjo šių gyventojų migracija į rytus nuo Dono upės, o veržimasis į Dniepro stepes vyko iki V tūkstm. pr. Kr. vidurio. Šiek tiek vėliau Kurganų I kultūros kariai pasirodė ir teritorijoje į vakarus nuo Juodosios jūros, senosios Europos rytinėje dalyje. Tuo metu prasidėjo apie du tūkstantmečius trukusi indoeuropiečių migracija į senosios Europos teritoriją (Gimbutienė, 1996, p. 258–259). M. Gimbutienė savo darbuose mini tris indoeuropiečių migracijos į Europą bangas. Pirmoji datuojama 4400–4300/4200 m. pr. Kr., antroji vyko apie 3500 m. pr. Kr., o trečioji – apie 3000–2800 m. pr. Kr. (Gimbutienė, 1985, p. 41–56; Gimbutas, 1991, p. 361–393; Gimbutienė, 1996, p. 258–293). Spartesniai judėjimui, įveikiant didelius atstumus, pasak M. Gimbutienės, pasitarnavo tarp rytų Ukrainos ir šiaurės Kazachstano apie 5000 m. pr. Kr. ar kiek anksčiau prijaukintas arklys (1991, p. 353; 1996, p. 259).

Pirmoji Kurganų kultūros žmonių banga veržėsi į šiaurę ir rytus nuo Azovo jūros ir toliau į rytus ir pietryčius nuo Juodosios jūros, į Dniepro žemupį ir Dunojaus baseiną, dabartinę Rumuniją, Bulgariją, Vengriją ir aplinkines teritorijas (Gimbutienė, 1985, p. 42–43; Gimbutienė, 1996, p. 262–265). Antroji indoeuropiečių banga, M. Gimbutienės nuomone, kilo maždaug IV tūkstm. pr. Kr. viduryje iš sričių, esančių šiaurinėje Juodosios jūros dalyje. Ši banga buvo stipresnė ir dar labiau paveikė senosios Europos kultūrą. Vyko dviejų skirtingų kultūrų susiliejamasis ir naujų kultūrinių grupių formavimasis; Pietryčių ir Vidurio Europos indoeuropeizacija (Gimbutienė, 1985, p. 43–46; Gimbutienė, 1996, p. 265–279).

Trečioji indoeuropiečių Jamnos (duobinių kapų) kultūros žmonių banga iš šiaurinių Juodosios jūros pakrančių vyko apie 3000–2800 m. pr. Kr. M. Gimbutienės nuomone, ji stipriai paveikė Dunojaus sritį. Kilus šiai bangai vyko naujų ateivių ir vietinių žmonių asimiliaciniai procesai ir judėjimas į šiaurę, vakarus ir šiaurės rytus. Šiame procese pradžioje dalyvavo rutulinių amforų kultūros žmonės, o vėliau – virvelinės keramikos kultūros žmonės (Gimbutienė, 1985, p. 46–48; Gimbutienė, 1996, p. 280–287). M. Gimbutienės teigimu, „[T]rečioji Kurganų kultūros banga (apie 3000–2800 m. pr. Kr.) iš esmės pakeitė Europos etninį žemėlapi“ (Gimbutienė, 1996, p. 280).

Pagrindiniai indoeuropiečių, *Kurganų* kultūros, ūkio ir visuomenės bruožai

Jau minėta, kad indoeuropiečius M. Gimbutienė pavadino *Kurganų* vardu, pagal rusų kalbos žodį *kurgan* (skolinys iš tiurkų kalbos), lietuviškai reiškiantį *pilkapis*. Laidoseną ir tam tikro tipo kapų įrengimą pilkapiuose ji pasirinko kaip esminį, bene svarbiausią kultūrinį požymį. Šios etnokultūrinės grupės mirusieji buvo laidojami duobėse, virš kurių supildavo neaukštą, apskritą, iki 1 m aukščio sampilą. Virš mirusiojo buvo surenčiamas nedidelis mirusiojo namelis. Mirusieji buvo laidojami nedeginti, suriesti. Įkapių dažniausiai nedaug. Tai kauliniai ir žalvariniai smeigtukai, įvijiniai žiedai, auskarai, virvelinė keramika, metaliniai ir titnaginiai kirviai, durklai, ylos ir kt. (Gimbutienė, 1996, p. 280).

Be specifinės laidosenos, indoeuropiečių visuomenei būdingi ir kiti kultūriniai bruožai, gerokai besiskiriantys nuo senosios Europos. Skirtingai nei senosios Europos, indoeuropiečių visuomenė buvo patrilinijinė, hierarchinė. Vyrai kariai ir gyvulių augintojai buvo svarbi socialinės organizacijos dalis, o klajoklinė gyvulininkystė buvo svarbiausias ūkio bruožas ir pagrindinis maisto šaltinis. Auginti stambieji galvijai, kiaulės, avys, ožkos, arkliai, šunys. Žemdirbystė buvo tik labai pagalbinis užsiėmimas ir nepagrindinis mitybos šaltinis. Auginti, ypač

po trečiosios migracijos bangos, miežiai, kviečiai, avižos, pupos ir kt. Žirgas ir vežimas buvo svarbūs įveikiant didelius atstumus, taip pat religijoje ir kaip papildomas maisto šaltinis. Nuo IV tūkst. pr. Kr. antrosios pusės ir ypač vėliau metalo apdirbimas ir metaliniai dirbiniai įgavo vis didesnę reikšmę to meto visuomenei (Gimbutienė, 1996, p. 280–292). Indoeuropiečių gyvenvietės buvo kelių tipų: trumpalaikės ir ilgalaikės, įrengtos ant kalvų ir aukštuose upių krantuose (Gimbutienė, 1996, p. 270–271).

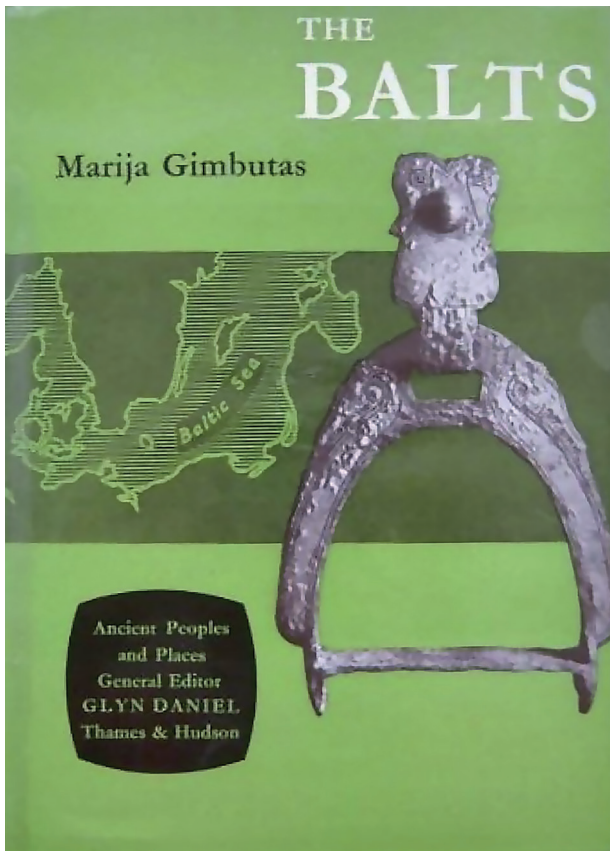
Religija buvo svarbi indoeuropiečių visuomenei. Ji stipriai skyrėsi nuo senosios Europos religijos, kurioje vyravo moteriškosios ir žemės dievybės. Naujos pasaulėžiūros ir religijos atsiradimą Europoje, ten išplitus indoeuropiečiams, rodo vyriškųjų dievų panteonas ir dangaus kūnų, ypač saulės, garbinimas; ginklų simbolinis vaizdavimas, kaip ir kitose indoeuropietišku tautų religijose (Gimbutienė, 1991, p. 396–401). Tikėta pomirtiniu gyvenimu. Mirusieji buvo laidoti su įkapėmis; jiems buvo įrengiami pomirtiniai nameliai. Baltų kraštuose, kartu su dangaus dievais, garbintos ir iš senosios Europos perimtos žemės dievybės. Svarbus indoeuropiečių religijos bruožas buvo žirgų aukojimas ir naudojimas įvairių religinių ritualų metu (Gimbutas, 1991, p. 362).

Baltų kilmė, susidarymas ir pagrindiniai kultūros bruožai

Jau trumpai paminėta, kad baltų ir lietuvių etnogenezė M. Gimbutienei buvo svarbi tema dar studijų Lietuvos universitetuose metais. Rašydama knygą Harvardo universitete apie Rytų Europos priešistorę, ji rinko duomenis ir būsimai knygai apie baltus. Ši knyga buvo rašoma Aukštesniųjų studijų centre prie Stanfordo universiteto (*Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences*) ir užbaigta 1962 m. pradžioje. Tų metų vasario mėnesį knygos rankraštis buvo išsiųstas į Londoną (Gimbutienė, 2015, p. 211–216), o 1963 m. knyga, pavadinta *The Balts (Baltai)*, buvo išleista leidykloje „Thames and Hudson“ (2 pav.). Ši knyga – tai pirmasis plačios apimties archeologinis mokslinis darbas, kuriame įvairiapusis analizuojamas baltų etnosas priešistoriniais laikais, nuo jo ištakų, kilmės ir susidarymo iki priešistorinio laikotarpio pabaigos. Kartu tai buvo didelis politinis įvykis to meto pasaulyje, nes dvi išlikusios baltų tautos po Antrojo pasaulinio karo buvo okupuotos ir praradusios savo nepriklausomybę. Būtina paminėti, kad praėjus dviem dešimtmečiams po šios knygos pasirodymo, 1985 m. M. Gimbutienė lietuvių kalba išleido atnaujintą, papildytą ir pataisytą šios knygos versiją (Gimbutienė, 1985) (3 pav.). Vėliau parašė ir atskirą knygą, skirtą Lietuvai priešistoriniais laikais, tačiau iki šiol ši knyga nebuvo išleista.

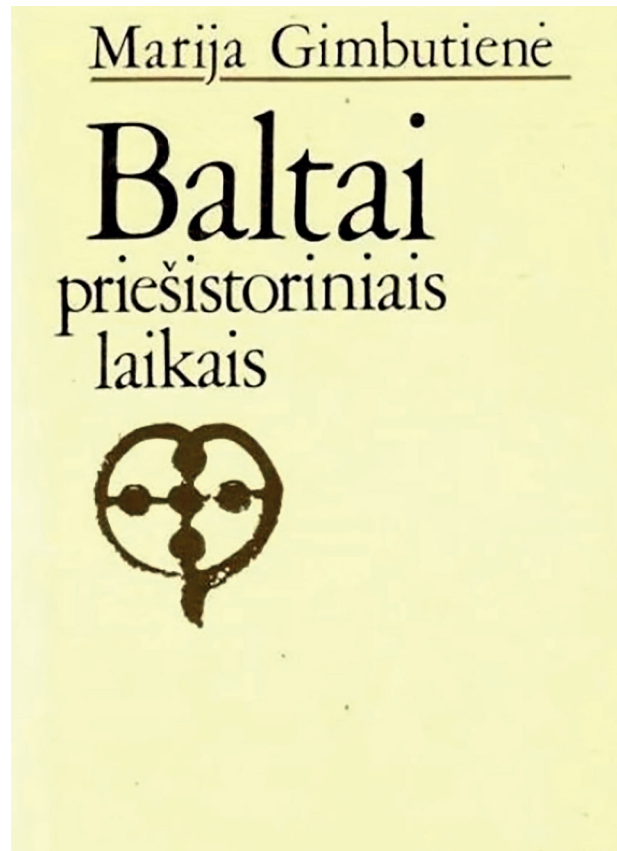
Jau knygos *The Balts* „Pratarmėje“ M. Gimbutienė nostalgiskai mini Vilnių, Gedimino pilį, Palangą. Knygoje, remiantis lingvistiniais tyrimais, aprašoma senųjų baltų gyvenama teritorija, jos gamtinė aplinka. Apžvelgti senieji istoriniai šaltiniai apie baltus. Daug dėmesio skirta baltų formavimuisi ir kilmei. Atskirame skyriuje aptarta priešistorinė baltų religija. Šioje knygoje M. Gimbutienė pabrėžė, kad baltų arealas yra išskirtinis tarp kitų indoeuropiečių tautų arealų, nes jame gerai išliko senoji gyventojų kalba, tautosaka, o senoji kultūra nebuvo atskiesta ar sunaikinta migrantų priešistoriniais ir ankstyvaisiais istoriniais laikotarpiais, skirtingai nei daugybėje Vidurio, Vakarų ir Pietų Europos šalių (Gimbutas, 1963, p. 16). Daug dėmesio knygos autorė skyrė piliakalnių ir laidojimo vietų duomenų analizei.

Baltai formavosi, pasak M. Gimbutienės, atvykus indoeuropiečiams iš šiaurinių Juodosios jūros stepių ir jiems asimiliuojantis su vietiniais gyventojais. Pirmieji indoeuropiečiai, pasak M. Gimbutienės, Prūsijoje ir Vakarų Lietuvoje pasirodė su rutulinių amforų kultūra apie 3000 m. pr. Kr. (Gimbutienė, 1985, p. 46). „Iš ten indoeuropiečiai slinko Baltijos jūros, Sembos pusiasalio ir Kuršių nerijos link. Šiaurės rytų Europoje iki Volgos aukštupio ir vidurupio paplito kiek vėliau atėję virvelinės keramikos, arba laivinių kovos kirvių, kultūros žmonės“ (Gimbutienė, 1985, p. 46–47). Tarp vietinių gyventojų ir ateivių prasidėjo asimiliacijos procesas, trukęs III tūkst. pr. Kr. Pasak M. Gimbutienės, „[...] ateiviai iš Pietų Rusijos ir Ukrainos stepių neišnaikino vietinių Europos gyventojų, bet privertė juos pradėti kalbėti jų kalba ir perimti naują socialinę sistemą. Tuo pačiu metu paplito ir naujos religijos elementai, būdingi gyvulių augintojams ir patriarchalinės visuomenės struktūros žmonėms“ (Gimbutienė, 1985, p. 48). Analizuodama senųjų gyventojų ir atvykėlių kultūrinius bruožus, ji teigė,

2 pav. Marijos Gimbutienės (Gimbutas) knygos *The Balts* viršelis

Fig. 2. The cover of Marija Gimbutas book *The Balts*

3 pav. Marijos Gimbutienės knygos *Baltai priešistoriniais laikais*. Etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija viršelis

Fig. 3. The cover of Marija Gimbutienė book *Balts in Prehistoric times*. Ethnogenesis, Material culture and Mythology

kad įvairiose srityse jaučiama substrato įtaka (Gimbutienė, 1985, p. 49). Tai reiškia, kad senieji gyventojai ir jų kultūra nebuvo sunaikinti, bet įsiliejo į naują etninį ir kultūrinį darinį.

M. Gimbutienės nuomone, III tūkstm. pr. Kr. antroje pusėje (2500–2000 m. pr. Kr.), plintant naujesiems ateiviams į Dniepro upės baseiną ir toliau į šiaurės rytus, tarp Vyslos žemupio, Baltijos jūros ir Volgos vidurupio susiformavo prabaltiškos kultūros: Pamarių ir Rytų Pabaltijo virvelinė, su Narvos substrato palikimu, Dniepro aukštupio ir vidurupio, Fatjanovo ir Balanovo (Gimbutienė, 1985, p. 48–56). Pasak M. Gimbutienės, „[B]altų tautų susiformavimą lėmė kelios skirtingos kultūrinės sistemos: substrato kultūros ir indoeuropietiškas sluoksnis apie 2500 m. pr. m. erą. Virvelinės keramikos (t. y. suindoeuropietintos Vidurio Europos) kultūra buvo gana vienalytė. Ji paplito dideliame Šiaurės rytų Europos plote ir suvienodino kultūrą tarp Baltijos jūros ir Volgos vidurupio. Tačiau vietinės kultūros nebuvo išnaikintos ir paliko pėdsakų“ (Gimbutienė, 1985, p. 56). Šio, nuo 2500 iki 2000 m. pr. Kr. trukusio prabaltiško etapo pabaigoje, apie 2000 m. pr. Kr., susiformuoja baltų etnosas (Gimbutienė, 1995, pav. 20).

Praėjus tik porai metų po knygos *The Balts* pasirodymo, 1965 m. buvo išleista didelės apimties M. Gimbutienės knyga *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. Joje susistemintai pateikta dviejų didelių regionų – Centrinės ir Rytų Europos – medžiaga žalvario amžiuje. Rekonstruota kultūrinė ir chronologinė šių regionų gyventojų raida, apimanti penkiolikos šiuolaikinių valstybių teritorijas. Šioje knygoje yra skyrius ir apie baltus (p. 389–452). Baltų kultūra šioje knygoje buvo pateikta Centrinėje ir Rytų Europoje vykusiu procesų

kontekste. Apžvelgti baltų gyventos teritorijos, kultūros raidos etapai ir pagrindiniai kultūros bruožai. Knygos pradžioje M. Gimbutienė pabrėžė, kad ši knyga išleista dar iki naujais datavimo metodais, ypač radioaktyviosios anglies metodu, nustatytų datų pasirodymo, todėl chronologija šiek tiek „vėluojanti“. Baltai šioje knygoje, kaip ir prieš tai išleistoje, formuojasi plintant naujiems gyventojams – indoeuropiečiams (p. 389). Šioje knygoje baltų kultūros raidos etapai sinchronizuoti su europiniais aplinkinių regionų etnokultūriniais procesais.

Išvados

Tautų kilmė ir ankstyvoji raida, nepaisant kai kurių archeologų skeptiško ir net priešiško požiūrio į šią tematiką, išlieka aktuali mokslinė problema ir šiomis dienomis. Tyrinėtojai jau pokario laikotarpiu suprato, kad šią mokslinę problemą galima išspręsti arba, kaip teigia M. Gimbutienė, labiau priartėti prie tiesos, tik bendradarbiaujant kelioms mokslo sritims: kalbotyrai, archeologijai, antropologijai, etnologijai, mitologijai, istorijai ir kitoms.

Indoeuropiečių protėvynės teoriją, pamatinę sprendžiant baltų kilmės problemą, M. Gimbutienė tyrinėjo ir tobulino keturis dešimtmečius. Indoeuropiečių, jos pavadintų Kurganų vardu, kilmės, paplitimo ir ankstyvosios raidos *teorija* mokslinėje bendruomenėje iki šiol plačiai pripažinta ir yra sulaukusi stipraus palaikymo. Nauji pastarojo dešimtmečio archeologiniai, kalbotyros ir archeogenetiniai tyrimai patvirtina pagrindinius šios teorijos teiginius.

Baltai – etnokultūrinė bendrija, pradėjo formotis III tūkstm. pr. Kr., ypač šio tūkstantmečio viduryje ir antroje pusėje iš kelių skirtingų kultūrinių sistemų: indoeuropietiškos kultūros ir substrato kultūros, t. y. suindoeuropietintų Vidurio Europos gyventojų. Virvelinės keramikos (t. y. suindoeuropietintos Vidurio Europos) kultūra buvo labai svarbi formuojantis baltų etnosui. III tūkstm. pr. Kr. viduryje ir antroje pusėje susiformavo prabaltiškos kultūros: Rytų Pabaltijo virvelinė, Pamarių, Dniepro, Fatjanovo ir Balanovo, o III tūkstm. pr. Kr. pabaigoje–II tūkstm. pr. Kr. pradžioje susiformavo ankstyvieji baltai, paplitę didelėje Šiaurės rytų Europos teritorijoje tarp Vyslos žemupio, Baltijos jūros ir Volgos vidurupio II ir I tūkstm. pr. Kr. ir pirmoje I tūkstm. po Kr. pusėje.

Literatūra

- Allentoft M. E., Sikora M., Sjögren K. G., Rasmussen S., Rasmussen M., Stenderup J., Damgaard P. B., Schroeder H., Ahlström T., Vinner L., Malaspinas A. S., Margaryan A., Higham T., Chivall D., Lynnerup N., Harvig L., Baron J., Philippe Della Casa, Dąbrowski P., Duffy P. R., Ebel A. V., Epimakhov A., Frei K., Furmanek M., Gralak T., Gromov A., Gronkiewicz S., Grupe G., Hajdu T., Jarysz R., Khartanovich V., Khokhlov A., Kiss V., Kolář J., Kriiska A., Lasak I., Longhi C., McGlynn G., Merkevičius A., Merkyte I., Metspalu M., Mkrtychyan R., Moiseyev V., Paja L., Pálfi G., Pokutta D., Pospieszny Ł., T. Douglas Price, Saag L., Sablin M., Shishlina N., Smrčka V., Soenov V. I., Szeverényi V., Tóth G., Trifanova S. V., Varul L., Vicze M., Yepiskoposyan L., Zhitenev V., Orlando L., Sichert-Pontén T., Brunak S., Nielsen R., Kristiansen K. & Willerslev E. Population Genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, vol. 522, Issue 7555, p. 167–172, Nature Publishing Group, 11 June 2015.
- Anthony D. W. 2007. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton: Princeton University Press.
- Blake E. 2014. *Social Networks and Regional Identity in Bronze Age Italy*. Cambridge University Press.
- Bliujienė A. 2013. Romėniškasis ir Tautų kraustymosi laikotarpis. *Lietuvos archeologija*, 3. Klaipėdos universiteto leidykla.
- Gimbutas M. 1956. *The Prehistory of Eastern Europe. Part I. Mesolithic, Neolithic and Copper age Cultures in Russia and the Baltic area*. American school of Prehistoric research Peabody Museum, Harvard University, Bulletin No. 20. Cambridge, Massachusetts, USA: Peabody Museum.
- Gimbutas M. 1963. *The Balts*. Ancient People and Places. General Editor Dr. Glean Daniel. London: Thames and Hudson.
- Gimbutas M. 1965. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. Mouton and CO.
- Gimbutas M. 1997. *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe*. Selected articles from 1952 to 1993. M. R. Dexter and K. Jones-Bley (eds.). *Journal of Indo-Europeans Monograph No. 18*. Institute for the Study of Man, Washington, D.C.
- Gimbutas M. 1997. Introduction. *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe*. Selected articles from 1952 to 1993. M. R. Dexter and K. Jones-Bley (eds.). *Journal of Indo-Europeans Monograph No. 18*. Institute for the Study of Man, Washington, D.C.

- Gimbutas M. 1997. Proto-Indo-European Culture: *The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millennia B.C. The Kurgan Culture and the Indoeuropeanization of Europe*. Selected articles from 1952 to 1993. M. R. Dexter and K. Jones-Bley (eds.) *Journal of Indo-Europeans Monograph No. 18*. Institute for the Study of Man, Washington, D.C., p. 75–117.
- Gimbutas M. 1991. *The Civilization of the Goddess. The World of Old Europe*. Ed. Joan Marler. Harper San Francisco.
- Gimbutienė M. 1985. *Baltai priešistoriniais laikais. Etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija*. Vilnius: Mokslo.
- Gimbutienė M. 1996. *Senoji Europa*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Gimbutienė M. 2015. *Dienoraštis ir prisiminimai*. Kaunas: Naujasis lankas.
- Haak W., Lazaridis I., Petterson N., Rohland N., Mallick S., Llamas B., Brandt G., Nordenfelt S., Harney E., Stewardson K., Fu Q., Mittnik A., Banffy E., Economou C., Francken M., Friederich S., Garrido Pena R., Hallgren F., Khartanovich V., Khokhlov A., Kunst M., Kuznetsov P., Meller H., Mochalov O., Moiseyev V., Nicklisch N., Pichler S. L., Rish R., Guerra M. A. R., Roth C., Szecsenyi-Nagy A., Wahl J., Meyer M., Krause J., Brown D., Anthony D., Cooper A., Werner Alt K., Reich D. I. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*, vol. 522, Issue 7555, p. 207–211.
- Jovaiša E. 2012. *Aisčiai. Kilmė*, 1 knyga. Vilnius: leidykla „Edukologija“.
- Jovaiša E. 2014. *Aisčiai. Raida*. II knyga. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla.
- Jovaiša E. 2016. *Aisčiai. Lietuvių ir Lietuvos pradžia*. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla.
- Lang V. 2018. *Läänemeresoome tulemised (Finnic be – comings)*. Muinasaja teadus 28. University of Tartu Press.
- Marler J. 2022. Baltic Archaeology, Cultural History, Ancient Lithuanian Symbolism, Old Europe, and the Archaeomythology of Marija Gimbutas. *Archaeologia Lituana*, 23, p. 10–33.
- Milisauskas S. 2011. Introduction. *European Prehistory. A. Survey*. Second Edition. S. Milisauskas (ed.). Springer, p. 1–6.
- Nowakowski W. 2015. The roots of the Yotvingians – archaeological traces of the Baltic tribe in the north-eastern Poland. *Archaeologia Polona*, 48, p. 21–35.
- Renfrew C., Bahn P. 2012. *Archaeology. Theories, Methods and Practice*. 6th edition. Thames & Hudson.
- Sabaliauskas A. *Mes baltai*. Žinių pasaulyje. Kaunas: Šviesa.
- Vengalis R. 2015. Bliujienė, A. *Romėniškasis ir Tautų kraustymosi laikotarpis* (= Lietuvos archeologija, III). Klaipėdos universiteto leidykla, 2013, 750 p.

Marija Gimbutas and the Ethnic Origin of the Baltic Nation

Algimantas Merkevičius

Summary

The origin and early development of nations, despite the skeptical and even hostile attitude of some archaeologists towards this topic, remain a relevant scientific problem even today.

Already in the post-war period, researchers realized that this scientific problem can be solved, or as Marija Gimbutienė claims, brought closer to the truth, only through collaboration of several scientific fields: linguistics, archeology, anthropology, ethnology, mythology, history, and others.

Birutė Marija Alseikaitė-Gimbutienė (English: Marija Gimbutas) is one of the most prominent and well-known archaeologist of the 20th century. A pioneer of archaeomythology, creator of new theories, in her scientific research she devoted significant attention to the emergence and development of nations, especially Old Europeans, Indo-Europeans, Balts and Slavs. This topic was an important part of her scientific work throughout all periods of her scientific life.

Interdisciplinarity, utilization of data and methods of different sciences: linguistics, archaeology, anthropology, mythology, religious studies and others, juxtaposing them with each other, constituted the main methodology of M. Gimbutas research and served as the „key“ to solving a whole series of important scientific problems related to Baltic, Indo-European, and other nations and cultures.

This article analyzes Gimbutas' Theory of Baltic Ethnic Origin. According to Gimbutas, a few cultural systems participated in the formation of the Balts: the indoeuropeans whose ancestry was in the steppe zone north of the Black and Caspian seas and substrat culture, that is Indo-Europeanized people of Central Europe. Indo-Europeans migrated from their homeland in three waves, between 4400 and 3000/2800 BC, came to Europe and Indo-Europeanized it. A secondary Indo-European Homeland was formed in Central Europe, from which the Indo-European culture spread to the Baltic region and other European regions. The last, third wave of newcomers, from around 3000–2800 BC, had the greatest influence on the southeastern and eastern Baltic region and the surrounding territories. During several centuries of assimilation between local inhabitants and newcomers, around 2500–2000 BC, in the territory between the Vistula River in the west and the Volga and Oka rivers in the east, several cultural groups of Proto-Balts were formed. Around 2000 BC, the Baltic ethnos was formed in the huge area of North Eastern Europe.